

Røtter og føtter

Thomas Hylland Eriksen

Edward W. Said in memoriam

Dette er bind to i min gradvis stadig mer eksklusive serie om utilsiktede bivirkninger av moderniteten. Aschehoug var utgiver, som i de andre tilfellene, og denne kom i 2004.

Innhold

[Innledning: Det omvendte kjøleskap](#)

Natur og kultur: To beskrivelser er bedre enn én

Indre og ytre: Hva er personlighet?

Vi og oss: Ingenting er som en felles fiende

Enkelhet og kompleksitet: Fra gråsoner til bruksanvisninger

Trygghet og utrygghet: Når tradisjonen ikke lenger anbefaler seg selv

Fortid og fremtid: Livet med hjertet i halsen

Valg og tvang: Om kulturell identitet

Respekt og forakt: Ydmykelsen som drivkraft

[Å reparere skipet på åpent hav](#)

Litteratur

Innledning:

Det omvendte kjøleskap

En kjent tegning forestiller to ansikter i profil, vendt mot hverandre. Det vil si, hvis man fester blikket på de svarte delene av bildet, ser man de to ansiktene. Hvis man derimot fokuserer på det hvite feltet i midten, ser man i stedet en blomstervase. Så hva forestiller tegningen? To ansikter eller en vase? Svaret er: Begge deler, men ikke samtidig. Man kan veksle mellom gestaltene, men det er umulig å se både vassen og ansiktene på én og samme tid.

Tegningens formål er å illustrere hvordan menneskelig persepsjon virker, men for meg har den alltid handlet om identitet og selvets langt fra faste, men tvert imot situasjonsbestemte karakter. Erfaringen forteller oss jo at identitet er omskiftelig, at hvordan vi ser oss selv og andre kommer an på hvilket utsiktspunkt vi har, hvilken linse vi ser gjennom, eller for den del dagsformen og den siste tidens nyhetsoppdrag. Selvfølgelig er bildet med to varianter altfor enkelt. I virkeligheten finnes det en mengde alternativer når man skal avgrense “jeg”, “vi” og “de andre” i forhold til hverandre. De mest interessante er kanskje endog identitetene som skapes i gråsonene, ikke som en pendelbevegelse mellom svart og hvitt, men mer som en tilstand der man veksler mellom å se seg som både-og og enten-eller.

Det skrives voldsomt mye om identitet i vår tid: om personlig identitet, om kjønnsidentitet, om steders identitet og om etniske og nasjonale identiteter, om hvordan man skaper sin identitet gjennom klesstil og forbruk, om det biologiske grunnlaget for menneskelig identitet, og så videre. Denne litteraturen er vidtrekkende og stundom vidløftig, men den handler alltid om forholdet mellom den enkelte, den andre og ikke minst *de* andre. Identitet forener og splitter. Den skaper varme innad, men for å kunne gjøre det, må den samtidig skape kulde utad. Det er i en slik forstand at alle gruppefellesskap kan betraktes som omvendte kjøleskap. Den uventede

metaforen er klekket ut av forfatteren og journalisten Peter Normann Waage, og peker på det sentrale paradokset ved grupperes identitet. Det er bare når vi har akseptert denne innebyggede motsetningen, mellom kulde innad og varme utad, at det kan være mulig å gå inn i identitetskonflikter på en konstruktiv og samtidig respektfylt måte. Ingen grupper er konstruert på en slik måte at alle kan være med. Noen blir uvegerlig ekskludert. Derfor skal man være varsom med å hovere over grupper som markerer sine grenser på måter en selv ikke ville ha valgt.

Identitet er også, og kanskje først og fremst personlig. Hva er det som gjør meg til meg? Ikke mange andre spørsmål har vært viet større oppmerksomhet i menneskehetens historie. Det er i verste fall stormannsgalt, i beste fall tåpelig, å skulle lansere et endelig svar på et spørsmål av en slik rekkevidde. På 1990-tallet skrev jeg noen bøker om beslektede emner, og hver av dem var organisert rundt ett sentralt tema eller argument: *Veien til et mer eksotisk Norge* (1991) var et forsvar for kulturelt mangfold; *Kulturterrorismen* (1993) var en kritikk av fundamentalistiske ideologier om kultur; *Kulturelle veikryss* (1994) skildret kulturblanding; *Det nye fiendebildet/Bak fiendebildet* (1995/2001) kritiserte overforenklende bilder av islam og muslimer, og *Kampen om fortiden* (1996) gikk inn for en polyfon (altså flerstemmig) historieskrivning.

Denne boken kan ikke oppsummeres like enkelt. Den handler om ulike former for balansekunst, både om å holde mulighetene åpne og om frihetens grenser. Det betyr ikke at det har vært unødvendig å skrive den, tvert imot. For til tross for at utallige debatter om identitet ruller og går i de fleste typer medier, fra tv-programmer til akademiske konferanser, fra dagspressen til omstendelige forskningsmonografier, blir de viktigste og mest presserende spørsmålene ofte utelatt, og svarene som tilbys er som regel uakseptable. Det er ikke spørsmål som “Hvem er jeg *egentlig*?”, men heller “Hva betyr ordet ‘egentlig’ når vi spør ‘Hvem er jeg *egentlig*?’”. Hvor ligger egentligheten i den personlige identitet, og hvordan oppstår den?

Opprinnelig var planen at dette skulle bli en annen type bok. Den var tenkt som en essaysamling om identitetspolitikk, altså politiske bevegelser som baserer seg på ideologier om felles kulturell eller religiøs identitet. Arbeidstitelen var “Kulturens hevn”. Eksempelstoffet lå klart; jeg hadde friskt og ubrukt materiale fra India, Pakistan, Mauritius, Malaysia, Fjell i Drammen og Bradford i West Yorkshire. Hjerteskjærende enkeltskjebner og løfterike kompromisser. For første gang hadde jeg til og med fått arbeidsstipend fra Norsk Faglitterær Forfatterforening. Disposisjonen var ferdig på et tidlig tidspunkt. Innledningskapittelet var halvferdig kort etter. Analysene befant seg på skissenivå. Progresjonen var lovende, som Norges Forskningsråd kunne ha uttrykt det. Så stoppet det opp. Jeg kom ikke videre, og begynte å gjøre andre ting i stedet. NFF sendte brev hvor de spurte hvordan det gikk med det stipendstøttede bokprosjektet. Jeg svarte, med kryssede fingre, at det gikk bra til tross for forsinkelsen. Men på dette tidspunktet var det blitt klart at det fantes noen grunnleggende spørsmål om identitet, som både var mer vidtrekkende og mer fundamentale enn det opprinnelige prosjektet tillot, som presset seg på. Identitetspolitikk er jo verken mer eller mindre enn et særtilfelle av identitet som sådan. Etnisk hat og nasjonalistisk selvforherligelse springer jo ut av de samme kildene som andre, mer ukontroversielle ja, ofte positivt ladede former for identifikasjon. Her ligger det grunnleggende dilemmaet ved alle gruppefelleskap.

Først når dette problemet er behandlet, blir det mulig å gi et fornuftig svar på mer detaljerte spørsmål om identitet, for eksempel: Hvorfor er det noen egenskaper ved andre mennesker som anerkjennes som grunnleggende, mens andre egenskaper blir oversett totalt? Som Kant i sin tid skrev om krittstykket, har denne lille tingesten et potensielt meget stort antall egenskaper, men vi fester oss bare ved to eller tre (det er tørt, hvitt, og man kan skrive med det). I sosial omgang er det vanlig at hva en person tjener, eller hva han eller hun “gjør” (altså lever av), tillegges større vekt enn hvilken farge vedkommende har på håret; i noen samfunn er hudfargen viktigere enn alder (men i andre samfunn kan det være omvendt), og enkelte steder vil religiøs

tilhørighet eller mangel på sådan være avgjørende for andres spontane synspunkter på hva slags menneske man er.

Så kan man, i neste omgang, spørre hva som er årsaken til at det går galt med visse kollektive identiteter; at de ender med å generere mer kulde utad enn varme innad, at de bygger sitt indre fellesskap på hat til de andre, eller at de stanser opp i sin historiske utvikling og mister evnen til å gjøre bruk av impulser utenfra.

Det er først når spørsmål av denne typen er behandlet, at det blir mulig å ta stilling til dagsaktuelle spørsmål om for eksempel 17. mai-feiringens skjulte budskap, innvandreres syn på barneoppdragelse og ekteskap, forskjellene og likhetene mellom kvinner og menn, opphavet til forestillingen om at tsjetsjenerne er et tappert krigersfolk, eller det vanlige synet, utenfor USA, på nordamerikanere som åndløse barbarer.

Men det er et problem til, som jeg nesten vegrer meg for å nevne. I mange år har jeg, i likhet med mange andre i mitt felt, forsøkt å finne løsninger på identitetskonflikter, de være seg etniske, religiøse eller nasjonale. Gang på gang har det vist seg at løsningene er omstridte, skjøre og ofte midlertidige. Problemene har en tendens til å vende tilbake. I Jugoslavia så konflikten mellom serbere og kroater ut til å være løst etter annen verdenskrig. To generasjoner senere kom den tilbake. Alle nyanseringer til tross, dette lar seg ikke bortforklare. Mitt elskede Mauritius i Det indiske hav hadde gitt verden en oppskrift på multietnisk sameksistens, men innbyggerne sier at de "går på egg" hele tiden, og i 1999 brøt det ut etniske opptøyer etter tredve års tilsynelatende harmoni. Og de som prøver å bryte ut av de fastlagte rammene blir overalt møtt med mange slags reaksjoner, noen av dem fiendtlige. I Norge er den pakistansk-norske skribenten og komikeren Shabana Rehman et kjent eksempel på en person som med åpne øyne stiller seg midt i skuddlinjen, men i et land som Storbritannia finnes mange av hennes slag. Når vi forsvarer deres rett til å velge selv, noe som er en selvfølge, risikerer vi imidlertid å glemme det vi tidligere har lært om behovet for trygghet og forutsigbarhet. For et liberalt innstilt menneske

koster det ikke fem øre å forsvare individets rett til å handle etter eget forgodtbefinnende, og det gir kanskje en følelse av moralsk overlegenhet, men skal vi ha noe håp om å forstå hva det vil si å være menneske, må tryggheten stå like sentralt som friheten.

Samtidig ville det være misvisende å gi et bilde av verden som ga inntrykk av at folk flest brukte sin kreative energi på å grave skyttergraver. Det motsatte skjer jo også. Både solidaritet og fiendskap oppstår på nye sosiale steder, ofte på én og samme tid. Det er en grunnleggende usikkerhet forbundet med identitet overalt i vår tid, og den blir enten neglisjert eller forvrengt dersom man ensidig velger å betone at nasjonalistiske, etniske og religiøse identiteter har fått økt betydning de siste tiårene. Derfor er denne boken bygget opp omkring problemer, ikke påstander. Hvert kapittel tar for seg et spenningsfelt som de fleste av oss må manøvrere i. Overskriftene ser ut som motsetninger, men de er ikke av enten-eller-typen. De danner snarere rom som vi er dømt til å bevege oss i. Det er mer både-og enn enten-eller i verden.

* * *

Å reparere skipet på åpent hav

I de fleste land i verden er innbyggerne pålagt å eie et identitetskort. I mange tilfeller må de til og med bære det med seg hvor de enn går. Det er deres eget ansvar å fornye det. Under apartheid var en vanlig grunn til at folk ble satt i fengsel, at de ble påtruffet uten gyldig identitetskort. Et identitetskort sier alltid hvilket kjønn man har og når man er født. Men det sier alltid mer. I en del land har alle borgere et personnummer. Det innebærer som kjent at en øvrighetsperson med de rette fullmaktene med et par tastetrykk kan finne informasjon om våre tidligere

handlinger; våre konfrontasjoner med ordensmakten, vår troverdighet som låntagere, vår evne til å leve som pliktoppfyllende borgere. Noen steder, som i USA og det tidligere Sør-Afrika, er utseendet fenotypen også relevant. Men er det én ting identitetskortene gjør overalt, så er det å forenkle og standardisere. Ditt forhold til Coltrane eller katter blir aldri berørt, heller ikke hva du spiser til frokost (iallfall ikke foreløpig) eller hva du mener om hvalfangst. Identitetskortene følger Statens logikk, men elektronisk informasjon om mennesker kan også være svært nyttige for markedet. Hver gang jeg logger meg inn på Amazon.co.uk, får jeg en smørblid beskjed som lyder omtrent slik: “Velkommen tilbake, Thomas! Vi har noen anbefalinger til deg i dag.” Så omtenksomt av dere.

Det er nemlig der kampen blir utkjempet: mot statens og markedets overforenklinger, mot de statsaktige forsøkene på å forenkle og rubrisere og katalogisere og klassifisere. Alternativet er ikke total og uforpliktende frihet, men at man krever sin selvfølgelige rett til å identifisere seg selv.

Hva slags mentale modeller har vi i hodet når vi tenker om identitet? Et kart med klare grenser eller den britiske kystlinje i vekslende skala? I praksis er begge typer kart virksomme. Det finnes identitetsfellesskap som er intime og lukkede og som må være det for å bevare sin kraft, men ingen lever hele livet i lukkede rom. Som Claude Lévi-Strauss sa for mange år siden: Ethvert folkeslag må finne sin iboende kreativitet i spenningsfeltet mellom isolasjon og kontakt med andre. Han problematiserte ikke ordet “folkeslag” (*peuple*). En slik luksus kan vi ikke tillate oss i dagens kreolske, hybridiserte verden der nye, urene identiteter daglig blir konfrontert med fundamentalismens krav om renhet og grenser; der ingen uimotsagt kan definere en kulturs eller et folkeslags særtrekk, og hvor det er sterk tvil om hvor kulturens grenser går og for den saks skyld hva den inneholder.

Vi-fellesskapene dannes på så mange måter og med så varierende grader av eksistensiell betydning for den enkelte. Det eneste som er sikkert, er at de er innrammet av et dobbelt sett av begrensninger, de biologiske og de sosiale. Begge

typene av drivkrefter, som alltid virker sammen, og som har påvirket hverandre gjennom tusener av generasjoner, gjør mennesket sosialt. Å tro at det går an å snakke om identitet uten å snakke om de andre, ville lede tanken i gal retning.

Og likevel er det ett spørsmål mennesket stiller seg, som neppe noen annen levende art ville komme på å reise, som lyder: *Hvem er jeg?* Dette spørsmålet er første skritt mot å gå ut over de natur- og kulturgitte begrensningene, det setter i gang personlige frigjøringsprosjekter som ender med at den enkelte definerer seg selv som noe annet enn summen av sine ytre påvirkninger.

En annen dobbelthet, som også har ligget under hele denne boken, er den som gjør mennesker både like og forskjellige fra hverandre. Som Edgar Morin skriver: "Paradokset er at det som forener oss, skiller oss ad, med språket som en begynnelse: Vi er tvillinger gjennom språket, men adskilt av språkene. Vi er like takket være kulturen og forskjellige takket være kulturene. Det som gjør begripelse mulig, fremprovoserer gjensidig uforstand mellom kulturer, for såvidt som man bare ser forskjellene og ikke den felles antropologiske grunn."

Hadde vi vært mindre besatt av kontraster og grenser, ville det ha vært lettere å få øye på det allmennmenneskelige hos en *bigman* i Ny-Guineas høyland, enn det som får ham til å virke eksotisk og annerledes. Han har uendelig mye mer felles med meg enn en delfin eller en hund.

Nesten alle debatter om identitet handler i siste instans om forholdet mellom åpenhet og lukkethet. En gruppe kan være sosialt åpen, men kulturelt lukket: Den kan akseptere nye medlemmer uten større problemer, men nekte dem å være kulturelt annerledes. Den kan også være kulturelt åpen, men sosialt lukket: Den kan akseptere impulser utenfra, men nekte å ta opp nye medlemmer. Alle identitetsfellesskap er både åpne og lukkede. Tysk identitet er mer etnisk lukket enn fransk identitet, men språklig mer åpen. Det er lettere å bli fransk enn tysk statsborger, men tyskerne aksepterer lettere lånord fra engelsk enn franskmennene.

Noen folkeslag i Melanesia er så sosialt åpne at fremmede som deler mat med dem, blir tatt opp som æres-slektninger; men samtidig kan de være så lukkede at det regnes som en mild forseelse å drepe en fremmed man ikke kjenner.

Alt har sin pris. Den tolerante, åpne holdningen svekker det indre fellesskap, mens den lukkede, grensefikserte gruppeidentiteten oppmuntret til fiendskap og etnisk rensning. Da han ble bedt om å forklare hvorfor han var for norsk EU-medlemskap, sa forfatteren Axel Jensen: "Heller en markedsplass enn en slagmark". Han foretrakk altså et atomisert samfunn fremfor ett hvor folk styrket sin vi-følelse ved å hate naboen. Men det må være plass til flere alternativer. Det er derfor kritikken av alle slags romantiske identitetsfellesskap fra nasjoner til religiøse og etniske grupperinger etter en stund setter seg i halsen. Kritikken er både rasjonell og nødvendig, men den er et slag i luften så lenge den ikke også inneholder et bedre alternativ som virker.

De nye formene for lukkethet, som er reaksjoner på det sørgelige, men uomtvistelige faktum at markedet og individualismen krever stadig større deler av den enkeltes identitet, må behandles med varsomhet. Det koster ikke fem øre å avskrive etnopolitikk, politisert religion og kulturell nasjonalisme som hese skrik fra en svunnen tid, men dermed er ikke problemet løst. Behovet for trygghet er like fundamentalt som behovet for mat og drikke, og det vil bli tilfredsstilt der det finnes realistiske muligheter. Da sosialismen mistet sin siste rest av troverdighet som kilde til trygghet, stod nasjonalisme, etnofascisme og politisert religion parat til å fylle tomrommet. Jo mindre markedet og individualismen har å tilby, desto mer nærliggende jeg hadde nær sagt rasjonelt er det å gripe etter slike alternativer.

Det sier seg vel selv at det ikke hjelper å studere Koranen for å forstå fremveksten av politisk islam.

Tapet av fellesskap som anbefaler seg selv selvinnlysende, sterke vi-grupper har foregått minst like raskt verden over som tapet av regnskoger og mobilfrie soner.

Det er et tema i hele den postkoloniale afrikanske litteraturen, som beskriver de ofte smertefulle blandinger av gammelt og nytt. Det er hovedsaken i multikulturalismen, som tilbyr en politisk løsning på problemet: Siden nasjonalstaten ikke lenger kan tilby alle borgerne en trygg gruppeidentitet, er det et alternativ å tilby den samme gruppeidentiteten på et lavere nivå. Dermed forskyver man nasjonalismens problem nedover i systemet. Konflikten mellom individ og fellesskap, mellom oss og de andre er ikke mindre i et multikulturalistisk samfunn enn i en homogen nasjonalstat, men grenseflatene oppstår andre steder. Grensene innad i staten blir viktigere enn grensene utad.

Temaet er også på dagsorden hos radikale sosialfilosofen som Zygmunt Bauman, en heroisk tenker som forsøker å løse det postmoderne problem, relativismens problem, uten å havne i en fundamentalistisk felle. Det diskuteres også, skjønt på helt andre måter, hos konservative sosialfilosofen som Francis Fukuyama, som er dypt bekymret over den sosiale oppløsningen i amerikanske lokalsamfunn.

Det finnes ingen *Endlösung*. Alle samfunn, også verdenssamfunnet, må være basert på et forpliktende verdifellesskap. I motsatt fall ender vi med USAs hobbessianske geopolitikk som norm, der den sterkeste rett gjelder og ingen forventes å lytte frivillig til hverandre. Men det står ikke skrevet i stjernene hvor omfattende et slikt verdifellesskap må være. En syltynn universalisme er alt vi kan be om. Det ville være akkurat nok til at det gikk an å snakke sammen.

Uten likhet kan det heller ikke eksistere forskjell. For uten likhet finnes ikke noe ståsted hvorfra sammenligning kan finne sted.

Menneskerettighetene, den eneste felles verdi som har overlevd i internasjonal politisk debatt, synes å gjøre alle mennesker like. Menneskerettighetserklæringen virker nesten statsaktig i sine ambisjoner om å gi individer de samme rettighetene uansett hvem og hvor de måtte være. Men ikke bare. Ifølge menneskerettighetserklæringen har mennesker også rett til å være forskjellige, både

språklig og religiøs, og deres utseende eller etniske opprinnelse skal ikke kunne brukes mot dem. De har rett til sine egne historier, sine egne narrativer om hvordan de er blitt dem de er. De har også rett til å slutte seg sammen i fellesskap der ikke alle kan være med.

Det finnes mellomløsninger. Det er ikke slik at fanatisk fundamentalisme eller dum, innestengt nasjonalisme er de eneste alternativene til uhemmet individualisme og markedsreligion. Den vanskelige jobben, når man innser at det ville være både umulig og umoralsk å skulle avskaffe de tette vi-fellesskapene, er å skille de positive sidene ved gruppefellesskap fra de negative. Det er ikke gjort i en håndvending. For indre trygghet fører til ytre grenser. Det går en hårfin grense mellom kjærlighet til egen kulturelle tradisjon og nedrakking av andre. Historiske fortellinger om vi-gruppen kan brukes til å skape fiendebilder av de andre. Og så videre. Det finnes bare én løsning på dette problemet, og den består ikke i å erklære krig mot alle tette vi-fellesskap. Identifikasjon i dagens verden kan sammenlignes med å reparere skipet på åpent hav, og alle som har et engasjement knyttet til sin spesielle identitet, må være klar over at millioner av andre har et engasjement av samme slag. Selv om gruppeidentitetene skaper grenser og forskjeller, er likhetene mellom dem mye mer påtagelige enn forskjellene.

Motpoler er iøynefallende og fotogene, men gråsonene vokser i det stille, bryter ned grensene og skitner til kategoriene. Det finnes mer både-og enn enten-eller i verden.